

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТІВ

СИНЕГУБОВ Олег Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ УДК 347.122(477) (045)

В статті розглянуто структуру личного неимущественного правоотношения с учетом субъектной специфики осуществления личных неимущественных прав. Проанализированы элементы личных неимущественных правоотношений, исследованы их понятия и особенности правового регулирования.

Цивільні правовідносини, згідно з цивільно-правовою доктриною, – це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного права, учасники яких є носіями суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. Правовідносини є формою, у якій абстрактна модель норми права внаслідок певного юридичного факту отримує своє конкретне вираження і прив'язку прав і обов'язків конкретних суб'єктів до певних об'єктів. Тому дослідження здійснення суб'єктивного цивільного права є неможливим без дослідження такого правового явища, яке знаходиться з ним в одній категоріальній площині, як цивільні правовідносини, що виступають предметом багатьох наукових досліджень та є достатньо вивченою в цивілістичній науці категорією, цікавість до якої не згасає. Так, питаннями цивільно-правового регулювання займалися Л.О. Красавчикова, М.М. Агарков, С.М. Братусь, К.А. Флейшиць, М.М. Малєйна та інші, які досліджували переважно окремі елементи правовідносин та їх цивільно-правове закріплення. Водночас особисті немайнові відносини потребують деталізації їх змісту та проведення етимологічного ана-

лізу кожного окремого елемента, що надасть змогу сформувати єдиний категоріальний апарат у сфері здійснення особистих немайнових прав.

Метою цієї статті є проведення поелементного дослідження структури особистого немайнового правовідношення з урахуванням суб'єктної специфіки здійснення особистих немайнових прав.

Рух будь-яких правовідносин починається з їх виникнення та закінчується їх припиненням, як наслідок, правовідносини є такою категорією, яка включає в себе як змістовну складову процесу здійснення прав та виконання обов'язків, у чому і проявляється динаміка їх розвитку.

Правовідносини в юридичному значенні – це перш за все форма, тобто права конструкція, у межах якої здійснюються суб'єктивні права. Як слушно відзначила Л.О. Красавчикова, суб'єктивні особисті немайнові відносини, нематеріальні цивільні права здійснюються та реалізуються в рамках конкретних цивільних правовідносин, як передбачених законом, так і тих, які йому не суперечать [1, с. 57].

Загалом, цивільні правовідносини, як і інші правовідносини, мають свою внутрішню структуру. Класичною у цивілістиці вважається трьохланкова структура, у рамках якої до елементів цивільних правовідносин відносять об'єкти, суб'єкти та зміст. Не є винятком і особисті немайнові відносини.

Так, специфіка здійснення особистих немайнових прав виявляється, насампе-

ред, у їх правовій природі, тому для характеристики об'єкта, як складового елемента суб'єктивного особистого немайнового правовідношення, необхідно встановити зміст даного поняття та визначити його ознаки.

Одним із перших у цьому напрямку вважається М.М. Агарков, який виділив із системи об'єктів цивільних прав блага, що є невіддільними від особистості людини, назвавши їх «особисті блага». До них науковець відніс життя, тілесну недоторканість, здоров'я, честь і гідність людини, її ім'я тощо [2, с. 9]. У подальшому цей термін тісно вкоренився в юридичній термінології та був розвинутий іншими вченими-цивілістами. Зокрема, у К.А. Флейшиць зустрічаємо поняття «права на блага, невіддільні від кожної особистості, тобто права, які охороняють не протиправні прояви індивідуальних рис, можливостей людини» [3, с. 9]. Далі вона пише, що таке визначення особистих прав дозволяє сформулювати наочне уявлення як про об'єкт цих прав, так і про їх зміст, і тим самим розкриває й соціальну роль та цінність цих прав. Таким чином, авторка започатковує поняття «права на блага, невіддільні від особистості», тобто самі блага є об'єктом особистих прав.

Як наслідок, у середині ХХ ст. у радянській цивілістичній літературі склались такі поняття, як «особисті блага» та «права на блага, невіддільні від особистості», які співіснують паралельно і сьогодні. Згодом виникає питання щодо співвідношення понять немайнове право (ст. 201 ЦК України) і немайнове благо. Крім того, у ст. 177 ЦК України зазначено, що об'єктами цивільних прав поряд з речами, майновими правами, результатами робіт, послугами, результатами інтелектуальної, творчої діяльності, інформацією тощо визнаються нематеріальні блага. Відповідно, об'єктом особистих немайнових відносин також є і нематеріальні блага.

Таке розмаїття підходів до назви особистих немайнових прав людини в цивілістичній літературі, ускладнює розкриття їх змісту. Тому є актуальним та потребує деталізації питання найбільш оптимального визначення та співвідношення назв об'єкта особистого немайнового права фізичної особи.

Традиційно об'єктами особистих немайнових прав визнаються нематеріальні (духо-

вні) блага. Навіть тоді, коли на законодавчому рівні особисті немайнові суспільні відносини не вважалися предметом цивільного права, у низці наукових робіт можна було зустріти позицію, згідно з якою об'єктами права поряд із речами виступали особисті блага, невіддільні від особистості.

Доречно відзначити, що в юридичній літературі саме поняття блага майже не досліджувалося, але першим, хто виявив зв'язок між об'єктом цивільних прав і благом, був Г.Ф. Шершеневич, який писав: «Блага виступають предметом багатьох наук, але кожна з них має справу з іншими благами: тому кожна по своєму та відмінно визначає поняття блага: гігієна інакше ніж етика, етика інакше ніж естетика, естетика інакше ніж наука про господарство. Чи має правознавство своє відмінне поняття блага? Ні, ніяких правових благ не існує, право лише забезпечує користування благами, тобто тим, що в реальному житті визнається благом». Далі вчений робить висновок, що об'єкти права – це блага в економічному сенсі [1, с. 876].

У зв'язку з чим виникає необхідність з'ясування правової природи блага як об'єкта особистих немайнових відносин, здійснивши його етимологічне тлумачення. Отже, поняття «благо» можна розглядати в семантичному, філософському та юридичному значеннях. Семантичне значення полягає в тому, що благо – це добро, щастя, все те, чого потребує людина в житті. У філософському значенні благо – це те, що має цінність, тобто те, до чого можна прагнути, споглядати, ставитись з повагою, визнанням, пошаною. Але для розуміння правової природи поняття «благо» необхідно з'ясувати його юридичне значення. Так, В.С. Нерсисянц найбільш абстраговано визначає благо як юридично кваліфікований інтерес (прагнення, воля тощо) постільки, постільки останній відповідає загальній правовій нормі, єдиним критерієм правових заборон і дозволів, можливий і допустимий у рамках загального правопорядку [4, с. 70].

Відповідно, можна стверджувати, що благо є ширшим поняттям ніж право, оскільки благом (цінністю) є як саме благо (природне), наприклад, життя є благом тільки тому, що людина існує реально як жива істота, і благом

є право на життя, тобто певна можливість реально забезпечувати своє життя на певному якісному рівні залежно від того, які ціннісні критерії в суспільстві покладено в основу.

Доречним є твердження Н.О. Давидової, що особистих благ існує в суспільстві більше, ніж прав. Лише за наявності соціальної необхідності та готовності законодавця певні вагомні блага можуть бути перетворені у права, що охороняються силою державного примусу, а поведінка суб'єктів з приводу використання вказаних благ – підлягати правовому регулюванню [5, с. 30].

Слід також відзначити, що не потрібно ототожнювати поняття немайнове право і немайнове благо, так як категорія права, хоча і є тісно пов'язаною з категорією блага, але це не є підставою для їх ототожнення. Адже право на право цінне не саме по собі, а тим, що воно призводить до права на благо.

Зокрема, М.М. Малєїна вважає некоректним поєднання в одному терміні право і благо, оскільки особисте немайнове право і його об'єкт, хоча і тісно пов'язані, але не тотожні. Вона віддає перевагу благу, а немайнове право визначає як кореспондентне немайновому благу або феноменом, що існує окремо від блага, у зв'язку з чим його можна визнати благом другого рівня. Таким чином, блага першого рівня – це ті блага, які набуваються особами з народження, до них передусім належать: життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація, недоторканість тощо. Ці блага є певним об'єктивним станом, власністю окремого індивіда. Вони пов'язані з самим існуванням особи і становлять її сутність, будучи об'єктивною реальністю, існують незалежно від їх правової регламентації. До благ другого рівня належать ті нематеріальні блага, які набуваються за законом, а без правової регламентації їх немає. Такими благами є: право на вибір місця проживання, на свободу пересування, на ім'я, на таємницю листування тощо [6, с. 47].

Більше того, на думку О.О. Посикалюка, особисте немайнове право та особисте немайнове благо на категоріальному рівні співвідносяться як суб'єктивне цивільне право та об'єкт суб'єктивного цивільного права [2, с. 11]. Також вчений вважає, що не слід прирівнювати поняття «особисте немайнове благо» до понят-

тя «нематеріальне благо». Останнє розглядається в широкому та вузькому значенні. Так, нематеріальні блага в широкому розумінні – це ідеальні та матеріальні складові існування людини, які вистають продуктом інтелектуальної праці (мають самостійне значення), і ті, які продуктом не виступають (нерозривно пов'язані з людиною). Нематеріальні блага у вузькому розумінні – це нерозривно пов'язані з людиною блага природного або соціального походження, які мають специфічного носія, що характеризується властивостями індивідуальності та неповторності. Погоджуємося з думкою автора, що поняття «нематеріальне благо» і «особисте немайнове благо» співвідносяться як родова та видова категорії. Тобто особисті немайнові права входять до складу нематеріальних благ.

Оскільки суб'єктивне право нерозривно пов'язане з юридичним обов'язком, то не існує прав без обов'язків, і навпаки – немає обов'язків без прав, а право й кореспондуючий йому обов'язок і є правовідношення. Відповідно, об'єкт суб'єктивного права – це одночасно і об'єкт юридичного обов'язку, і об'єкт правовідношення.

Таким чином, можна зробити висновок та погодитися з думкою, що «особисте немайнове благо» є оптимальним для позначення об'єкта особистого немайнового права, оскільки воно найбільш чітко та повно розкриває притаманні ознаки останнього. А в контексті дослідження здійснення особистих немайнових прав вказана юридична кваліфікація відбувається шляхом визнання особистого немайнового блага об'єктом відповідного суб'єктивного цивільного права, а особисті немайнові блага і нематеріальні блага є об'єктами особистих немайнових прав, якими, відповідно до ст. 270 ЦК України, є життя, здоров'я, честь та гідність особи, особиста свобода та особиста недоторканність, недоторканність особистого і сімейного життя, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, недоторканність житла, вільний вибір місця проживання та свобода пересування, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості та інші. Їх перелік не є вичерпним.

За наявності конкретних життєвих обставин суб'єктивні цивільні права та юри-

дичні обов'язки переносять абстрактні можливості на площину конкретних, адресних суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, відповідно, сила юридичної норми переходить на новий рівень конкретних суб'єктів – носіїв прав та обов'язків. Тому наступним елементом особистих немайнових правовідносин є їх суб'єктний склад, який має певну специфіку.

Здійснення особистого немайнового права завжди тісно пов'язане з його носієм, суб'єктом цивільних правовідносин. Як управомочена сторона, такий суб'єкт діє виключно у своїх або чужих інтересах і самостійно визначає місце, спосіб, характер задоволення такого інтересу, якщо законом не встановлено імперативів. Суб'єкт своєю поведінкою спричиняє виникнення правовідносин, завдяки чому й надає реальності в цілому абстрактній нормі цивільного права.

За загальним правилом, носієм особистого немайнового права, відповідно до ст. 24 ЦК України, виступає людина як учасник цивільних відносин. Відповідно, люди, що перебувають на території нашої держави та виступають учасниками цивільних правовідносин, у тому числі і особистих немайнових, поділяються на громадян України (перебувають у правовому зв'язку з державою України, на них поширюється дія її законодавства, мають публічні повинності перед державою, взяті під правову охорону їх прав та інтересів незалежно від місця перебування) та інших осіб (негромадян України). До останніх можуть належати іноземці (громадяни інших країн, піддані), біженці – громадяни інших країн, які за політичні, релігійні чи інші погляди переслідуються і вимушені перебувати поза юрисдикцією своєї країни, особи без громадянства (апатриди). Окрему категорію утворюють особи з подвійним громадянством. Загалом, усі люди (фізичні особи) на території України у приватній сфері, до якої входить і здійснення суб'єктивних особистих немайнових прав, мають рівні права з громадянами України.

Суб'єкти особистих немайнових відносин наділені правовою ініціативою щодо формування та розвитку правовідносин, тобто їх учасникам надана можливість самостійно визначати, у передбачених законом

межах, умови, на яких будуть ґрунтуватися правовідносини, що виникатимуть, права та обов'язки сторін, порядок їх виконання, підстави для зміни та припинення правовідносин, їх зміст – умови та обсяг правової відповідальності. Зрештою, суб'єкт особистого немайнового права здійснює його в межах, встановлених законом і на свій розсуд використовує особисті блага. Zobov'язani ж особи, коло яких заздалегідь не визначено, повинні утримуватися від порушення відповідного особистого права. Межі здійснення особистих немайнових прав визначаються законом, зокрема, ст.ст. 12 і 13 ЦК України встановлено загальні правила та межі здійснення цивільних прав.

Так, С.І. Аскназій відзначив, що учасникам цивільних правовідносин притаманні наступні риси: відособленість законних інтересів кожного із суб'єктів цих відносин; встановлення, зміна та припинення даних правовідносин у більшості випадків встановлюється на власний розсуд, тобто волею самих учасників цивільних відносин [8, с. 17-18]. Крім того, сторони цивільно-правових зв'язків формально рівні, правомочності у цивільних правовідносинах присутні лише в якості матеріально-правової вимоги, а не веління [9, с. 129].

Тому специфіка здійснення особистих немайнових прав виявляється насамперед в їх правовій природі. Так, будучи тісно пов'язаними з особою носія, особисті немайнові права фізичних осіб мають здійснюватися ними самостійно, тобто особа повинна сама вчиняти юридично значимі дії, які спрямовані на здійснення її відповідних особистих немайнових прав. Проте, за певних обставин, чітко визначених законом, фізична особа може передавати право на здійснення своїх особистих немайнових прав іншим особам. Як правило, законодавець пов'язує цю можливість з недостатнім життєвим досвідом чи станом здоров'я, які не дозволяють фізичній особі самостійно здійснювати особисті немайнові права з метою задоволення власних інтересів.

Згідно з ч.1 ст. 272 ЦК України фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які

за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники. Зокрема: 1) особисті немайнові права малолітніх осіб можуть здійснюватись їх батьками (усиновителями) та опікунами; 2) особисті немайнові права неповнолітніх осіб можуть здійснюватись їх батьками (усиновителями) та піклувальниками; 3) особисті немайнові права осіб, які визнані судом недієздатними, можуть здійснюватись їх опікунами; 4) особисті немайнові права повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть їх здійснювати і не визнані при цьому недієздатними, можуть здійснюватись їх піклувальниками.

Фізична особа, здійснюючи юридично значиму поведінку (дія, бездіяльність, рішення) безпосередньо або через інших осіб, перетворює об'єктивно існуюче право у вигляді норми права на право суб'єктивне у вигляді створених для неї правових можливостей. Крім того, важливим є те, що здійснення особистих немайнових прав – це одна із стадій їх реалізації, під час якої фізична особа, вчиняючи юридично значимі дії безпосередньо або через інших осіб, трансформує об'єктивно існуюче право (у вигляді норм права) в право суб'єктивне (у вигляді створених для себе прав та обов'язків).

Таким чином, ми підійшли до наступного елемента особистих немайнових відносин, їх змісту. Відповідно до цивільно-правової доктрини, зміст правовідносин складають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Наявність суб'єктивних прав і (або) суб'єктивних обов'язків вказують на правовий стан здійснення суб'єктивного цивільного права. Якщо виникають правовідносини, то автоматично починають здійснюватись і права та обов'язки.

Специфікою суб'єктивного особистого немайнового права є те, що його реалізація передбачає, в першу чергу, можливість вчинення певних дій самою управомоченою особою. Законом встановлюється лише певні межі можливості особи діяти на свій власний розсуд, коли вони не заважають здійсненню інтересів інших осіб. У цих юридичних межах свободи кожен має можливість діяти на власний розсуд.

Будь-яке суб'єктивне право, в тому числі право цивільне, має цінність лише тоді, коли відповідний уповноважений суб'єкт може реально використати закладені у цьому праві можливості для задоволення своїх потреб та інтересів. В іншому випадку суб'єктивне право не матиме ніякої користі для його носія і залишатиметься суто декларативним.

Незважаючи на те, що законодавець визначив зміст особистого немайнового права як можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя (ст. 271 ЦК України), у теорії цивільного права відсутній єдиний підхід до розкриття змісту особистих немайнових прав, що, у свою чергу, призводить до різного розуміння способів, порядку здійснення та захисту таких прав, що, у свою чергу, може негативно вплинути на процес практичного застосування відповідних норм права на практиці.

Численні точки зору щодо змісту суб'єктивного особистого немайнового права можна звести до двох. До першої віднесемо ті, автори яких стверджують, що дані права не мають позитивного змісту, а дії носія особистого немайнового блага перебувають за рамками права, що особа може вимагати лише захисту права у випадку його порушення третіми особами. Відповідно, й виникнення немайнових прав пов'язане з фактом їх порушення. Друга точка зору, яку слід визнати домінуючою в сучасній науці цивільного права і яку визнаємо найбільш правильною, ґрунтується на тому, що суб'єктивні немайнові права мають позитивний зміст [10, с. 75].

Відзначимо, що під негативним змістом особистих немайнових прав розуміється можливість управомоченої особи вимагати від зобов'язаних осіб утримуватися від протиправних посягань на ці права, а у випадку їх порушення – можливість удатися до сприяння примусової сили державного апарату, тобто вимагати захисту.

Не заперечуючи наявності негативно-го елемента у змісті суб'єктивного права, не можна не погодитись із думкою С.О. Сліпченка, що відповідно до панівної у правовій науці точки зору позитивні, тобто активні, дії управомоченої особи є якщо не центральним, то одним із основних його елементів.

Таким чином, суб'єктивне право не є нероздільним на складові елементи цілим, а являє собою сукупність можливостей (правомочностей) [10, с. 75].

У цивілістичній і загальнотеоретичній правовій літературі поширена думка про те, що зміст будь-якого цивільного права становлять правомочності на власні дії (можливість самостійно здійснювати фактичні та юридично значимі дії), право вимоги (можливість жадати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків), право на захист (можливість використання або вимоги використання державно-примусових заходів у випадках порушення суб'єктивного права). Або, як визначила З.В. Ромовська, структуру суб'єктивного права складають право на власні дії, право на чужі дії та право на захист [11, с. 11].

Слід відзначити, що в науковій літературі доволі часто зустрічаються дефініції, у яких зміст суб'єктивного права зводиться лише до однієї із правомочностей. Наприклад, Н.Д. Єгоров, визначаючи суб'єктивне цивільне право, відносив до його складу тільки одну правомочність – юридично забезпечену можливість особи вимагати в установленому порядку певної поведінки від зобов'язаної особи [12, с. 9]. У свою чергу, Є.А. Крашевников зазначав, що будь-яке суб'єктивне цивільне право поділяється на дві основних правомочності, а саме: можливість вибору власної поведінки та можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи [13, с. 3]. На нашу думку, суб'єктивне цивільне право містить все ж таки три правомочності: 1) можливість здійснювати юридично значимі дії; 2) право вимагати здійснення дій (утримання від них) іншими особами; 3) право на захист свого суб'єктивного цивільного права. Адже, як справедливо відзначив С.Н. Братусь, зміст суб'єктивного права складає не та поведінка, яка фактично здійснюється, а та, яка може бути здійснена.

Врешті-решт, юридичний обов'язок інших учасників особистих немайнових правовідносин полягає у тому, щоб вони утримувалися від порушення природних прав людини. Слід підкреслити, що здебільшого суб'єктивні права та юридичні обов'язки є взаємокореспондованими. Тож юридичним

обов'язком визнається вид і міра необхідної поведінки зобов'язаної особи як гаранта реалізації суб'єктивного права іншого учасника правовідносин, забезпеченої можливістю застосування державою в особі її уповноважених органів примусу до носія зустрічного юридичного обов'язку (ці правомочності ще йменуються правом на захист) [14, с. 19].

Оскільки суб'єктивне право виступає елементом правовідносин, то й зміст юридичних можливостей (правомочностей), закладених в суб'єктивному цивільному праві залежить від характеру опосередкованих цим правом суспільних відносин. Тобто особливості здійснення правомочностей суб'єктивного цивільного права залежать від виду суб'єктивних цивільних прав та повинні досліджуватись у відповідності між собою та суб'єктивним правом.

Як зазначає М.М. Малєїна, єдина модель особистого немайнового права (структура його правомочностей) не може врахувати особливостей усіх немайнових прав, і тому не має потреби в її чіткому конструюванні. Вчена пропонує розглядати здійснення особистого немайнового права через тріаду повноважень власника, відзначаючи, що суб'єкт будь-якого особистого немайнового права має правомочності щодо володіння та користування відповідним об'єктом (нематеріальним благом) [15, с. 19].

Натомість М.О. Стефанчук притримується позиції, що здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинне відбуватися за таких основних умов: 1) особа повинна бути наділена необхідною цивільною правоздатністю; 2) особа повинна бути наділена необхідним обсягом цивільної дієздатності; 3) поведінка особи щодо здійснення своїх цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав [16, с. 11].

На нашу думку, здійснення особистого немайнового права відбувається шляхом реалізації повноважень його носія (управомоченої особи), у тому числі і з урахуванням повноважень власника особистого немайнового права, при обов'язковому дотриманні вищевизначених умов, так як здійснення суб'єктивного особистого немайнового права управомоченою особою тісно пов'язане з наділенням її

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто структуру особистого немайнового правовідношення з урахуванням суб'єктивної специфіки здійснення особистих немайнових прав. Проаналізовано елементи особистих немайнових правовідносин, досліджено їх поняття та особливості правового регулювання.

SUMMARY

The article highlights the structure of personal non-proprietary rights with consideration of subjective specifications of their fulfillment. The elements of personal non-proprietary rights are analyzed. Their specifications are thoroughly studied.

цивільною правоздатністю та дієздатністю. А якщо вести мову про захист особистого немайнового права, то й з деліктоздатністю особи, адже суб'єктивному цивільному праву у правовідносинах завжди протистоїть зустрічний юридичний обов'язок зобов'язаної особи (осіб).

Тому, визначаючи методологічні засади дисертаційного дослідження, вважаємо, що поняття «здійснення суб'єктивного цивільного права» слід розуміти, як усі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного цивільного права, які спрямовані на реалізацію окремих повноважень, що складають його зміст, так і на здійснення даного права. Таке визначення може бути застосовано до будь-якого суб'єктивного цивільного права. Відповідно, здійснення суб'єктивного особистого немайнового права – це реалізація правомочностей, які складають зміст суб'єктивного права, управомоченою особою. При цьому здійснення суб'єктивних особистих прав відбувається за допомогою засобів їх здійснення, а саме – передбачених законом можливостей вільної поведінки управомоченої особи та відповідної поведінки зобов'язаної особи.

Література:

1. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. – М., 1911-1912 // Хропанюк В.Н. Теория государства и права. Хрестоматия. – М: Интерстиль. – Вып. III. – С. 876.
2. Посикалюк О. До питання про об'єкт особистих немайнових прав фізичних осіб / О. Посикалюк // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 65 – 70.
3. Флейшиц Е.А. Личные права в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран. – М.: Юриздат. НКЮ СССР, 1941. – 206 с., С. 9.
4. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства: Для юридических вузов и факультетов / В.С. Нерсисянц. – М.: Норма, Инфра-М, 1998. – 288 с.
5. Давидова Н. О. Колізії у цивільно-право-

вому статусі дитини / Н. О. Давидова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 1. – С. 82 – 92.

6. Максимова И. А. Становление и развитие института защиты прав, свобод и законных интересов детей / И. А. Максимова // Политика и общество. – 2010. – № 5. – С. 60 – 67.

7. Сулейменов М.К. Нематериальные блага в системе объектов гражданских прав / Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: сб. статей и иных материалов / под ред. Р.А. Стефанчука. – К.: Юринком Интер, 2010. – 1040 с. – (Серия «Актуальные проблемы гражданского права»).

8. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права СССР. М., 1926. – С. 17-18.

9. Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав / Е.В. Вавилин; Российская акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.

10. Слипченко С. Еще раз о позитивном содержании личных неимущественных прав // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 73 – 76.

11. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львовском университете, 1985. – С. 11.

12. Егоров Н.Д. О понятии субъективного права // Правосубъектность по гражданскому праву и хозяйственному праву. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – С. 9.

13. Крашевников Е.А. Структура субъективного права // Построение правового государства: вопросы теории и практики. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1990. – С. 3.

14. Цивільне право в Україні: Курс лекцій: У 6 – ти томах. Т.1. / Р.Б. Шишка (керівник авт. кол.), О.А. Зайцев, Є.О. Мічурін та ін.; За ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 417 с.

15. Малеина М.Н. Содержание и осуществление личных неимущественных прав граждан: проблемы теории и законодательства // Государство и право. – 2000. – №2. – С. 16 – 21.

16. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. Корецького НАН України. – К., 2006. – 20 с.